

BIENCZE GÉZA*

Vízrendezési tervek és munkálatok a Sió–Sárvíz–Kapos vízrendszerében a XVIII–XIX. században

A Dunántúlnak a Duna-Dráva határolta középső hegyes-dombos területén foglal helyet a Zala–Balaton–Sió–Kapos–Sárvíz vízrendszere. Az országrész – melyet elmocsarasodott völgyek szabdaltak szét – jelentős területét borították állandó vízállások már a XVIII. század előtt is.

Részleges lecsapolási kísérletek először itt, a Sárvíz völgyében folytak a XVIII. század közepén, de ezek egységes és átfogó terv hiányában sikertelenek maradtak. A vidék legnagyobb birtokaival az Esterházy uradalmak rendelkeztek, s az első vízrendezési, vízszabályozási tervek is az általuk foglalkoztatott mérnökök munkái voltak. Előbb 1767-ben **Böhm Ferenc** készítette el a Sárvíz munkálatainak terveit, majd 1769-ben **Vertics Ferenc** a Sió-mente mocsarait térképezte fel. A ma elszigeteltnek tűnő munkálatokban valahol megtalálható egy vezérfonal, hiszen ezek a tervek már az 1766-ban **Krieger Sámuel** által a Balatonról és vízrendszeréről készített felvétel adataira támaszkodtak. Azokra a térképészeti és vízrendezési felvételekre és tervekre, amelyekben az akkor mindössze 26–27 esztendőes kiváló mérnök elsőként hívta fel a figyelmet arra, hogy a Zalától a Balatonon át a Sió dunai torkolatáig tartó vízrendszert egységes egésznek kell tekinteni és a jövőben is csak így módon foglalkozni vele.¹

A Sárvíz felső szakasza mentén ez idő tájt megkezdett és végzett kisebb, inkább még csak a malmok vízellátását szolgáló malomcsatorna-rendezési munkálatok azonban felkeltették a Kamara figyelmét, annál is inkább, miután csupán a Kapos–Sió–Sárvíz medencéjében 21 ezer kataszteri holdnyi, az év nagy részében vízzel borított és vízrendezéssel termelésbe állítható területről volt szó, a Balaton jelentős vízszintcsökkenésétől remélt óriási, szárazra kerülő és hasznosítható területet most nem is említve.

Fejér és Veszprém megyék kezdeményezésének hatására a Helytartótanács már 1771 végén elrendelte a tolnai Sárvíz-mente felmérését és lecsapolási tervének elkészítését, majd röviddel ezt követően a Balaton mérnöki felvételét, ill. szabályozási lehetőségének felmérését. Előbb 1774 nyarán Böhm Ferencet, a tatai Esterházy uradalom mérnökét a Sió és a Sárvíz szabályozásának vezető mérnökévé, majd még ebben az évben Krieger Sámuel pedig a Balaton, valamint a Sió és a Kapos mérnöki felvételének vezetőjévé nevezték ki. A munkálatok legfelsőbb irányítására kinevezett királyi biztos (**Sigray Károly br.**) mellett az érdekelt vármegyék is nagy figyelemmel kísérték a munkálatokat. Somogy még panaszt is tett, hogy úgymond, két esztendeig Krieger munkájának még csak nyomát sem látták.²

* Országos Műszaki Múzeum, 1117 Budapest, Kaposvár u. 13–15.

Az egymáshoz közeli és vízrajzilag egybefüggő területeken, ám egymástól elkülönülten végzett mérnöki felvételtől a két megbízott jelentését 1776-ban adta be. A **Walcher József** hajózási igazgató vezette királyi biztosság bírálata azonban lényegében megbuktak a lecsapolási- és vízrendezési tervek, ugyanis nem fogadták el a mérnökök által egynek tekintett vízrendszer egészen végrehajtandó egységes rendezés elvét, s Kriegernek azt a megállapítását sem, hogy a Kapos és a Sió mocsarai csak a Sárvíz rendezése után csapolhatók le sikerrel.

Az elutasítás ellenére ez eredeti tervek alapján Böhm Ferenc vezetésével – aki a viták ellenére megtartotta a Sió- és Sárvíz-szabályozási munkák irányítójának tisztét – mind a Sió Simontornya alatti, mind pedig a Sárvíz felső szakaszán nyomban megindultak a munkálatok a partmenti birtokaik révén érintett birtokosok érdektelensége, sőt malmaik vizének bizonytalan időre történő elvesztése miatti ellenkezésük ellenére. A különböző érdekeltségű birtokosok széthúzása, az ebből is adódó örökös pénzhány, de nem utolsó sorban a rossz szervezettség magában hordozták a sikertelenséget, s néhány évnyi – többször félbeszakadt – munka után felhagytak előbb 1779-ben a Sárvíz, majd 1784-ben a Sió szabályozási munkálataival, s sorsukra hagyták a félig kész – gyakran még nem is összefüggő szakaszokból álló – csatornákat.³

Nagyobb, szervezett, a vízrendszer egészének állapotára ható vízrendezésre mintegy negyedszázadig nem került sor. Ugyanakkor egy sor jelentékenyebb uradalomban – a napóleoni háborúk gabonakereslete által eredményezett termőföld-hiány megoldására is – lecsapolási munkákat végeztek. Vidékünkön a példát az ozorai és a dombóvári Esterházy-uradalmakban, a piarista kuztodiátus mernyei uradalmában 1802 és 1805 között lezajlott vízrendezések adták, amikor is a Kapos és a Koppány kártételeinek a csökkentésére, árterük szabályozására került sor.

Böhm mind a Sió, mind pedig a Sárvíz szabályozását, a völgyeik vízrendezését az ún. félreszorító csatornával kívánta megoldani. Hazánkban ez volt a vízfélreszorítás elvének első, korát messze megelőző korszerű megvalósítása. Ennek lényege az volt, hogy a völgytalpra érkező külvizeket a fő csatornától el kell választani és azokat a mocsaras völgy szélén futó öv- vagy mellécsatornával elvezetni a mélyebb fekvésű területek védelmére, nem utolsó sorban a beömlő vizek hordalékától történő mentesítése érdekében.⁴ Az ennek alapján készített tervek egyik legszebbike éppen a Böhm által – még a Sió és a Sárvíz szabályozási munkálatai idején – 1778-ban készített Kapos-szabályozási terv, ahol a megépíteni szándékozott malomcsatorna Kaposvártól Dombóvárig közel párhuzamosan futott volna a folyóval. Az elvet közel négy évtized múlva előszeretettel használta fel folyószabályozási terveiben és munkálataiban **Beszédes József**, akinek egyébként ezt éppen a Kapos említett somogyi szakaszának szabályozásánál nem sikerült megvalósítania a szabályozást pénzelő birtokosok szűklátókörűsége, vagy talán éppen pénztelensége miatt.

A munkálatok félbeszakadásával a három folyó mocsarainak lecsapolása nem került le a napirendről, s az ügy fontosságát jelzi, hogy mind a szándékában végsőkéig kitartó Böhm, mind pedig az érintett megyékben dolgozó uradalmi és megyei alkalmaztatású mérnöktársai továbbra is az egyik legfontosabb mérnöki feladatnak tartották a folyók mellékeinek végleges rendezését. Tervek és résztervek sora születik meg a magát még a szabályozó társaság vezető mérnökének tartó Böhm Ferenc, majd az 1798-tól utóda **Quits Antal**, **Rózsás Ferenc** a tolnai Eszterházy uradalmak mérnöke, s a somogyiak: felsőbüki **Nagy József** megyei főmérnök, a földméréstanról Bécsben könyvet kiadó **Brecht Ferenc** Esterházy-, és **Hofstätter Tamás** Széchenyi-uradalmi mérnökök kezétől.⁵ E terveknek volt azonban egy közös vonásuk, nevezetesen az, hogy valamennyi az eredeti, az 1776-ban elkészült Böhm- és Krieger-féle mérnöki felvételezéseken és számításokon alapult.

A szabályozás ügye azonban nem mozdult el a holtpontról. A munkálatokat elvileg irányító királyi biztosok néhány évnyi, döntően a pénztelenség miatti hiábavaló hadakozás, a sikertelenség és az érdekelt birtokosok közönye és esetenkénti ellenérdekeltsége miatt is sorra mondták le megbízatásukat. Az akadozó és gyakran már kétes kimenetelűnek tűnő munkára mégis ösztönzőleg hatott néhány tekintélyesebb birtokos kitartása, amin nagyban segített az 1807. évi 17. tc., amely lehetővé tette a magánosok költségén készítendő vízrendezések társulati, társasági formában történő összefogását.

A törvény jókor jött azoknak a Kapos-menti somogyi birtokosoknak, akik már az előző év

végén hasonló egyezségekre jutottak és a folyó Kaposvár–Dombóvár közötti szakaszának szabályozására társaságot is kívántak létrehozni. A Helytartótanács a társulatalakításhoz – azzal, hogy a szabályozást engedélyező végzésében erre nem tért ki – nem járult hozzá, viszont engedélyezte, hogy az érintett birtokosok költségén elvégezzék a Kapos somogyi szakaszán az első szervezett és minden érintett birtokos egyetértésével járó vízrendezést. Idő hiányában mérnöki felmérésekre nem került sor, s a három évtizeddel korábbi Krieger-féle lecsapolási tervezet adatait használták fel a tervezéskor. A munkák azonban többszöri félbehagyás és újbóli nekirugaszkodás után 1811-ben véglegesen leálltak.

Többszöri felülvizsgálat során arra az eredményre jutott a munkálatokat felügyelő megyei bizottság, hogy a sikertelenség okai jórészt maguk a birtokosok voltak, akik a szabályozás feltételeként valamennyien malmaik sértetlenségét kötötték ki. A tervezet pedig a Böhm-féle elvet magának vallva, a malmokat a mellékcsatornákra kívánta helyezni, de ezek megásására így nem kerülhetett sor. A másik alapvető hiba az volt, hogy a Dombóvár alatti tolnai szakasz szabályozatlansága miatt nem lehetett a vízszintet a kívánt mértékre leszállítani. A megyei hatóság megpróbált a szomszédos megyével egyezkedni, de azt Tolna megye elutasította azzal, hogy erejét lekötik a sárvízi munkálatok, s a Helytartótanács is csak már egy egységes Kapos–Sárvíz szabályozással értett egyet.⁶

Ekkorra már egységessé vált a nézet a három folyó egységes rendszerben lefolytatandó szabályozásáról. Igaz, ehhez az is kellett, hogy az említett törvény értelmében 1810-ben megalakuljon az első hazai vizitársulat, a Sárvíz szabályozására alakult Nádor-csatorna Társulat, s hogy egy időben elkezdődjenek a munkák mind a Sárvízen, mind pedig a Sión. A tervek a Böhm-féle vízfélreszorítás elvéhez nyúltak vissza, ez képezte alapját a későbbi sárvízi fő- és malomcsatorna vonulatnak, a Sió Simontornya alatti Sárvízbe torkolása megszüntetésének, az e szakaszon az 1776-os szabályozás felhasználásával elkészült Pálfai-csatornának, s innen a Szekszárd feletti összefolyásig szinte ikerként folyó Siónak–Sárvíznek.

Ennek értelmében kezdték el a munkákat a két vízen, egyszerre több helyen, ám nem eléggé összehangoltan, aminek következtében néhány év múlva az itt folyó munkákat újól is többnyire csak a sikertelenség kísérte. Ez idő tájt kapcsolódott be Beszédes József az itt folyó munkákba, először rövidebb, majd 1819-től – amikor is igazgató mérnöknek szerződtették – hosszabb időre. (Munkásságára itt nem térnek ki, tevékenységének jelentősebb része közismert.) Ezt megelőzően, még mint a vízrendszer szabályozásában mindenkor az igazi mozgató szerepet játszó Esterházy-uradalom mérnöke, két mérnöktársával, **Hermann Jánossal** és **Obersteiner Antallal** 1816–1820 között elkészítették a már szabályozás alá fogott Sárvízzel összefüggő Kapos teljes rendezési tervét. Ennek kivitelezésére alakult meg 1820-ban a Kapos vizét szabályozó társulat, amely azonban az érdemi szabályozási munkálatokat szinte csak a sárvízi munkálatok 1826-os befejezésekor kezdte meg Tolna megyében, ahol is 1829-re fejeződtek be a szabályozási munkák, majd 1830–1835 között a folyó somogyi szakaszának a szabályozása történt meg.

A Kaposon Beszédes a maradéktalan ár- és vízmentesítés, valamint a vízhasznosítás érdekében a fő- vagy szárító csatorna mellett a völgytalp két szélén, a mellékvizek felfogására övcsatornákat, ahogy ő is nevezte „vízfélreszorító csatornát” szándékozott építeni. Ezt a módszert alkalmazta – mint volt róla szó – a Sárvíz szabályozásánál is, felhasználva jeles elődje, Böhm Ferenc sárvízi mérnök szabályozási elvét. A Beszédes által a folyó mocsaras völgyébe javasolt három, közel párhuzamos lefutású csatorna helyett azonban – a pénz elégtelensége miatt – csak a középső, ún. szárítócsatorna kivitelezését szavazták meg az érdekelt birtokosok, és e szerint is történt meg a kivitelezés. (Egyedül a Kaposvár-közei szakaszon épült meg a tervezett malomcsatorna, de az is a folyó 1835-ben befejezettnek nyilvánított szabályozását követően.)

A Sárvíz-menti birtokosok nem voltak ilyen rövidlátóak: az ott 1821–1826 között megépült, 62 km hosszú övcsatornán a vízhasznosításra is mód nyílt, s az újonnan létesült hat vízimalom mellett – a kiszárított berek fellendülő állattartását szolgálva – rövidesen hat birkaúsztatót és 17 itatóhelyet létesítettek.

1835-re elkészült tehát a Sárvíz, a Kapos, valamint az utóbbival összefüggésben a Sió Simontornya és Ozora közötti szakaszának a szabályozása. De közel sem fejeződött be az összefüggő

nagy vízrendszer egészének a munkája (most a már néhány esztendő múlva kényszerűen elkezdett pótlólagos munkákról nem szólva). A vízrendszer utolsó tagján, a Zala alsó szakaszán is történtek ezekben az időkben változóan sikeres szabályozások, de nyilvánvaló volt, hogy az ottani érdemi munkákat csak a Balaton vízszintjének a leszállítása és tartós egyensúlyi állapotának a megteremtése teszi majd lehetővé. A Sió vízrendezésének befejezését és vele összefüggésben a Balaton mocsarainak a lecsapolását már törvényben is rögzítették, s dolgozott sokat vitatott tervein a további években Beszédes József.

Az 1835-ben befejezettnek tekintett rendezések eredményeként – az első mérnöki felvételezések és tervek készítését követően, egy év híján hét évtizeddel később – elkészült a Sárvíz 176 km, valamint a Sió és a Kapos szinte pontosan ugyanilyen hosszúságú csatornája, s a korabeli társulati adatok szerint összesen 117 ezer kataszteri holdnyi olyan terület vízmentesítése valósult meg, amely területek évszázadok óta a vizek kártételeinek voltak kitéve.⁷ Az új „berki föld” igen gyors megtérülést és gazdag kamatot hozott a lecsapolási költségeket vállaló birtokosoknak, annak ellenére, hogy a szabályozást irányító királyi biztosság és Beszédes főmérnök által magára hagyatott társaságok a továbbiakban már nem tudták addigi nagyszerű tevékenységüket folytatni.

IRODALOM

1. Dr. Bendefy László–dr. V. Nagy Imre: A Balaton évszázados partvonalváltozásai. Budapest, 1969. 100–103. old.
2. Somogy Megyei Levéltár. Közgyűlési iratok 1774. 728. sz.
3. A magyar vízszabályozás története. Szerk.: Ihrig Dénes. Budapest, 1973. 257–267. old.
4. Fodor Ferenc: Magyar vízmérnököknek a Tisza-völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései, vízi munkálatai és azok eredményei. Budapest, 1957. 30. old.
5. Bencze Géza: Adatok a Kapos-völgyi vízrendezés első időszakához (1807–1809). In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 1. Kaposvár, 1970. 103. old.
6. Somogy Megyei Levéltár. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1818. 1497. sz.
7. Károlyi Zsigmond: A vízhasznosítás, vízépítés és vízgazdálkodás története Magyarországon. Műszaki tudománytörténeti kiadványok 13. Budapest, 1960. 119. old.

A Sió–Kapos–Sárvíz vízrendszere

